ЗАГАДКАТА СЪС СМЪРТТА НА КНЯЗ ИВАН МИХАЙЛОВИЧ КУРБСКИ[1]

Александр АВДЕЕВ

Руска Федерация, Москва, Православен Свето-Тихоновски хуманитарен университет, Руска Федерация, Москва 1171854, ул. Новокузнецкая, 23Б; avdey57@mail.ru. OCRID: https://0000-0001-7253-9126

ABSTRACT

The paper undertakes a comprehensive source-exploration of the epitaph of Prince Ivan Mikhailovich Kurbsky on a white stone tombstone from the family tomb in the Spaso-Preobrazhensky Yaroslavl' Monastery. The paper concludes that, according to the inscription on the tombstone, the prince died on 20 September 1552 during the siege of Kazan and, contrary to the news of his elder brother, Andrei Mikhailovich Kurbsky, could not participate in the decisive storming of the city on 2 October of the same year.

Keywords: Epitaph of Moscow Russia, Corpus Inscriptionum Rossicarum, white stone tombstone, epitaphs, Princes Kurbsky, Spaso-Preobrazhensky Monastery in Yaroslavl', Ivan the Terrible's Kazan' campaign.

В руската епиграфика са се формирали три практики за публикуване на епиграфски паметници от епохата на Московска Рус – „само текст със снимка и рисунка“, „текст със снимка, рисунка и минимален коментар“ и „3D модел с текст и комплексен коментар“. Всеки метод има своите предимства и недостатъци. Първите два метода допринасят за бързото въвеждане на надписи в научно обращение, но предизвикват малък интерес сред историците, които се отнасят към публикуваните по такъв начин надписи като към извори от втора, ако не и трета категория. Третият метод, по-трудоемък, позволява представянето на епиграфския паметник като пълноценен палеографски, лингвистичен и исторически извор.

[1] Статията се публикува в рамките на научния проект „Свод Русских Надписей/Corpus Inscriptionum Rossicarum“ (CIR) [електронен ресурс: https://www.cir.rssda.su], подкрепен от Православния Св. Тихоновски хуманитарен университет, Университет Дмитрий Пожарски и Лаборатория RSSDA.

https://doi.org/10.53250/nse20.259-267

Методът за комплексно коментиране на надписите се основава на факта, че в смислов аспект монументалните паметници на старорускатa епиграфика, обхващащи най-вече епохата на Московска Рус, записват памет за факт, лице и събитие. Информацията, съдържаща се в надписните формуляри, изглежда стандартна и съдържа само това, което нейните създатели са поверили на Вечността. Ето защо един от основните принципи на херменевтиката на епиграфските паметници на Московска Рус се състои в археологията на смисъла и представите, „скрити“ от създателите в самия текст.

Текстът на всеки епиграфски паметник е многопластов и може да бъде разкрит чрез цялостния му анализ. По отношение на надписите на Московска Русия, същността на предложения метод е да се установят взаимоотношенията между смисловите полета, които характеризират структурата на отделния паметник, а именно:

- тип епиграфски паметник;
- име и статус на лицето в надписа;
- отбелязан в надписа факт и/или събитие и неговата датировка;
- структура на формата на епиграфския паметник и неговите смислови разширения;
- особености на декоративното оформление и палеография на надписа;
- особености на лексиката и терминологията;
- включени в надписа цитати и реминисценции от Светото писание, богословски трудове, богослужебни сборници и литературни паметници, наличие на пряк авторски текст.

„Разкопките“ на тези „слоеве“, съдържащи се в древноруските епиграфски паметници, изискват проучване на надписите съвместно с широк кръг исторически извори, които спомагат да се разкрие семантичната натовареност на надписа както по отношение на формата, така и на допълващите го информативни единици.

Нека разгледаме този метод на примера на епитафията за княз Иван Михайлович Курбски, по-малкия брат на Андрей Курбски – известен противник на Иван Грозни (1528 – 1583). Като пряк потомък на Ярославските князе, Иван Михайлович е бил погребан в семейната гробница в Спасо-Преображенския Ярославски манастир. Гробницата се е намирала в сутерена на църквата „Вход в Йерусалим“ (**обр. 1**), разрушена през 1825 – 1831 г. по време на строителството на църквата на Ярославските чудотворци, светите князе Теодор, Давид и Константин. Повечето от надгробните плочи са били преизползвани като строителен материал, а оцелелите са включени в колекцията на Ярославския държавен исторически, архитектурен и художествен музей-резерват, който се явява приемник на основания през 1865 г. музей на Обществото за изследване на Ярославската губерния в естествено-историческо отношение.

Обр. 1. Спасо-Преображенският Ярославски манастир в началото на XVII в. Съвременна реконструкция. Със стрелка е показано местоположението на църквата „Вход в Йерусалим“ със семейната гробница на Ярославските князе и техните потомци

Fig 1. Spaso-Preobrazhensky Monastery in Yaroslavl' in the early 17th century. Modern reconstruction. The arrow shows the location of the Church of the Entrance of the Lord into Jerusalem with the family tomb of the Yaroslavl' princes and their descendants.

Един от най-значимите епиграфски паметници в тази колекция е белокаменна надгробна плоча с епитафия на княз Иван Михайлович Курбски (CIR0565). Този епиграфски паметник представлява интересна извороведска загадка.

Издълбаната върху него четириредова епитафия, изработена с висококачествено писмо чрез техника на директно изрязване, гласи (**обр. 2**):

лѣ҃ · ҂ѕ҃ · ҂ѯ҃ · (клеймо) а҃ · сентѧ҃ ·
(дъга) въ к҃ · преста́ (дъга)
[ви]҃ в[лаго] (дъга) вѣ́рны҃ (дъга) кнꙗ҃ ·
іѡан мнхл[и]ло (дъга, клеймо, дъга) вн҃ · кѹ́бско҃ ⁖

Практическа транскрипция: Лета 7061 [1552]г(о) сентяб(ря) в 20 д(е)н(ь) преста[ви]с(я) б[лаго]верный княз(ь) Иван Миха[й]лович Курбской.

Самата плоча е с трапецовидна форма и е разцепена на три части, като долната част е отрязана и е запазена на около две трети от дължината си. В момента дължината на плочата е 91 см, ширината в

горната част – 46,5 см, в долната част – 44,8 см, а дебелината – 7,3 см. В Московска Рус дължината на надгробната плоча приблизително съответствала на възрастта на починалия (за мъж на зряла възраст – до 190 см) и в този случай, въпреки загубата на долната част на плочата, можем да предположим, че Иван Курбски е починал на сравнително млада възраст.

Трудността при тълкуването на епитафията се състои в това, че тя противоречи на информацията за смъртта на Иван Курбски, съобщена от по-големия му брат в политическия памфлет „История за великия княз на Москва“. Андрей Курбски си спомня, че по време на щурма на Казан „пръв родният ми брат се изкачи на градската стена по стълба, и други смели воини с него“, а след това в конна схватка с татарите „той много бързо се вряза в самото им чело (на полка), освобождавайки всички поводи на коня. Толкова мъжествено, толкова смело, че е невъзможно да повярваш. И всички свидетелстваха, че той на два пъти премина сред тях, сечейки ги и въртейки се на коня си всред тях. <…> И те го раниха толкова много, че имаше по пет стрели в краката си, освен другите рани. Но животът му беше запазен от Божията благодат, тъй като имаше върху себе си много здрава броня. И (той) имаше толкова мъжествено сърце, че когато конят под него беше толкова изранен, че не можеше да се помръдне от място, той взе друг кон <...> без да се грижи вече за лютите си рани, и подгони неверническия полк, сечейки ги с други воини, чак до самото блато. <…> Той умря след това през следващото лято, подобно от тези люти рани“ (Курбский 2015, 52, 60, 62).

Важният извороведски проблем за първичността на текстовете тук придобива първостепенно значение. Първична ли е датата, издълбана върху епитафията, или точното време на смъртта на Иван Курбски е предоставено от спомените на неговия близък роднина, написани десетилетия по-късно? Съдейки по контекста на последните, Иван Курбски се е отличил по време на решителния щурм на Казан на 2 октомври 1552 г., но, според епитафията, по това време той вече е бил мъртъв. А. М. Курбски съобщава, че брат му починал от рани една година след края на Казанския поход, т. е. през 7062/1553 г.

Ю. Д. Рыков в коментара си към този пасаж от съчинението на Андрей Курбски се опитва да „примири“ двата извора. „Годината на „представянето“ на княз И. М. Курбски“, пише изследователят, „е посочена неправилно на плочата от майстор-гравьор. <...> Погрешната година на смъртта на И. М. Курбски – 1552 г. – изглежда е била навеяна на безименния майстора-гравьор от скорошната паметна дата на превземането на Казан, което по онова време е продължавало да бъде актуално за мнозина“ (Курбский, 2015, 550).

Обр. 2. CIR0565. Спасо-Преображенски Ярославски манастир. Епитафия на княз Иван Михайлович Курбски. 20 септември 1552 г. Място на съхранение: Ярославски държавен исторически, архитектурен и художествен музей-резерват. Инв. № ЯМЗ – 50436/2. А. Повърхностен модел с наложена фотографска текстура (схема T). Б. Подобряване на четивността на надписа чрез инструменти за математическа визуализация на повърхностния релеф на паметника спрямо условната „нулева“ плоскост (схема G). В. Проекция (схема X). Документирано на 21.06.2017 г., код на документирането OG0742, код на надписа CIR0565. Оператори на документирането: Сергей Пешков, Виталий Краснорцкий, Антон Клейменов, Александр Сидоров, Даря Анисимова. Автори на описанието: Александр Авдеев, Олга Радеева.
Fig. 2. CIR0565. Spaso-Preobrazhensky Monastery in Yaroslavl'. Epitaph to Prince Ivan Mikhailovich Kurbsky. 20 September 1552. Storage location: Yaroslavl'. State Historical-Architectural and Art Museum-Reserve. Inventory No. YAMZ – 50436/2. **A**. Surface of the model with superimposed photographic texture (scheme T). Б. Improvement of readability of the inscription by tools of mathematical visualisation of the relief of the monument surface relative to the conditional "zero" plane (scheme G). B. Projection (scheme X). Documented on 21.06.2017, documentation code OG0742, inscription code CIR0565. Documentation operators: Sergey Peshkov, Vitaly Krasnorutsky, Anton Kleimenov, Alexander Sidorov, Daria Anisi-Mova. Authors of the description: Alexander Avdeev, Olga Radeeva.

Такива нестабилни конструкции, предназначени да „примирят“ датата от епитафията със спомените на Андрей Курбски, не изглеждат убедителни. Гравьорът едва ли е могъл да обърка в обозначението на годината буквения символ за единица (ѧ) с този за двойка (ѯ), които имат различни очертания. Впрочем князът, който писал своята „История...“ в края на живота си, през втората половина на 70-те години на XVI в., не е знаел (или поради напредналата си възраст вече не помнел) точната дата на смъртта на брат си, отбелязвайки, че „той умря след това през следващото лято, подобно от тези люти рани“ (Курбский, 2015, 62). Едно от значенията на наре-

чието „подобно“ в руския език от онова време съдържа оттенък на вероятност (СлРЯ XI – XVII вв., 21, s.v. подобно, 4), а смисълът на цитираната фраза може да се тълкува по два начина – или че А. М. Курбски е искал да каже, че брат му е починал вероятно през следващото лято, или че той е починал вероятно от получените рани.

Трудът на А. М. Курбски не може да се счита за надежден извор: необходимо е да се има предвид пристрастието на тази работа, където зверствата на Иван Грозни са противопоставени на добродетелите на московското болярство. Съчинението съобщава уникални събития от Казанския поход, но за нито едно от тях не е приведена конкретна дата, а за герои на подвизите са посочени само двама души – самият Андрей Курбски и неговият брат Иван. Както правилно отбеляза А. И. Филюшкин, това повествование е „субективно, егоцентрично и съдържа много сведения, която не можем нито да потвърдим, нито да опровергаем поради тяхната уникалност“ (Филюшкин, 2007, 25).

В руската историография са правени опити да се възстанови служебната кариера на Иван Курбски. През 1810 г. М. Г. Спиридов приведе сведения за служебните назначения на княза в периода 1544 – 1553 г. ([Спиридов] 1810, 265), но те не намират потвърждение в запазените извори и изобилстват на хронологически неточности. Сравнително наскоро А. А. Корзинин включи Андрей и Иван Курбски в състава на Господарския двор на Василий III (Корзинин 2016, 398), но първият от братята е роден около 1528 г., а вторият – малко по-късно.

За службата на последния имаме малко сведения. Според „Тысячная книга“, през 1550 г. Иван Курбски бил включен в състава на Господарския двор като син на болярин и хилядник от 2-ра степен от ярославските служебни князе (Тысячная книга 1950, 57), което свидетелства за сравнително млада възраст на княза. Възможно е по това време той вече да е бил женен за дъщерята на Семьон Константинович Епанчин-Беззубцев (Памятники истории 2011, 114). Единственото споменаване на Иван Курбски в списъка на ранговете на Казанския поход датира от 17 септември 1552 г., където той е посочен на второ място след княз Никита Иванович Шемякин-Пронски сред столниците, изпратени с мурза Камай да преговарят с народа на Казан за доброволно предаване на града (Жуков 2019, 422). На този ден обаче не са се водили активни военни действия близо до Казан: подготовката за нападението на града започнало на 22 септември (Жуков 2019, 422 – 423).

Денят и месецът на смъртта на Иван Курбски, посочени в епитафията, се потвърждават от независим извор – „Кормовая книга“ на Спасо-Ярославския манастир, където възпоменанието за княза е съобразено с деня на смъртта на 20 септември (Вахрамеев 1896,

18). И накрая, същите тези хронологични данни позволяват да се датира дарението, направено от Андрей Курбски за Ярославския Толгски манастир в памет на починалия му баща и брат Иван, в последните месеци на 1552 г. или началото на 1553 г. (Кузьмин 2010, 56; Сергеев, 2018, 48).

Следователно, няма причина да се съмняваме в правилността на датата на смъртта на Иван Курбски, посочена в епитафията, която при съпоставка с работата на А. М. Курбски трябва да се разглежда като първичен извор. Приведеният пример свидетелства за високия извороведски потенциал на епиграфските паметници на Московска Рус, за важността на тяхното изучаване съвместно с други категории извори и за използването на постигнатите резултати в просопографски и генеалогични изследвания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Вахрамеев 1896: И. А. Вахрамеев. Исторические акты Ярославского Спасского монастыря. [Т. 4]: Дополнение: Книга кормовая из Ярославля Поволгского Спасова монастыря. Москва: Синодальная тип., 1896 [I. A. Vahrameev. Istoricheskie akty Yaroslavskogo Spasskogo monastyrya. [T. 4]: Dopolnenie: Kniga kormovaya iz Yaroslavlya Povolgskogo Spasova monastyrya. Moscow: Sinodal'naya tip., 1896].

Жуков 2019: А. Е. Жуков. Разрядные записи из сборника БАН, 16.17.34 как источник по истории Казанского похода 1552 г. – В: Slověne = Словене. International Journal of Slavic Studies, 8.1, 2019, 405 – 428 [A. E. Zhukov. Razryadnye zapisi iz sbornika BAN, 16.17.34 kak istochnik po istorii Kazanskogo pohoda 1552 g. – In: Slověne = Slovene. International Journal of Slavic Studies. 2019. T. 8. № 1. S. 405 – 428].

Корзинин 2016: А. А. Корзинин. Государев двор Русского государства в доопричный период. 1550 – 1565 гг. Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2016 [A. A. Korzinin. Gosudarev dvor Russkogo gosudarstva v dooprichnyj period. 1550 – 1565 gg. Moscow – Sanct-Petersberg: Al'yans-Arheo, 2016].

Кузьмин 2011: А. В. Кузьмин. Древнейший список Синодика Ярославского Толгского монастыря с позднейшими дополнениями. – В: Книжная культура Ярославского края. Материалы научной конференции (Ярославль, 12 – 23 октября 2010 г.). Ярославль: ИПК «Конверсия» — «Высшая школа бизнеса», 2011, 44 – 57 [A. V. Kuz'min. Drevnejshij spisok Sinodika Yaroslavskogo Tolgskogo monastyrya s pozdnejshimi dopolneniyami. – V: Knizhnaya kul'tura Yaroslavskogo kraya. Materialy nauchnoj konferencii (Yaroslavl', 12 – 23 oktyabrya 2010 g.). Yaroslavl': IPK «Konversiya» — «Vysshaya shkola biznesa», 2011, 44 – 57].

Курбский 2015: Андрей Курбский. История о делах великого князя Московского / Изд. подг. К. Ю. Ерусалимский / Пер. А. А. Алексеев. Москва: Наука, 2015 [Andrej Kurbskij. Istoriya o delah velikogo knyazya Moskovskogo / Izd. podg. K. Yu. Erusalimskij / Per. A. A. Alekseev. Moscow: Nauka, 2015].

Памятники истории 2011: Памятники истории русского служилого сословия / Сост. А. В. Антонов. Москва: Древлехранилище, 2011 [Pamyatniki istorii russkogo sluzhilogo sosloviya / Sost. A. V. Antonov. Moscow: Drevlekhranilishche, 2011].

Сергеев 2017: А. В. Сергеев. Письменные памятники Ярославского Толгского монастыря как источник биографических сведений о представителях кня-

жеских фамилий Московского государства XVI – XVII вв. – В: История и культура Ростовской земли. Ростов Великий, 2017, 45 – 62. [A. V. Sergeev. Pis'mennye pamyatniki Yaroslavskogo Tolgskogo monastyrya kak istochnik biograficheskih svedenij o predstavitelyah knyazheskih familij Moskovskogo gosudarstva 16 – 18 vv. – V: Istoriya i kul'tura Rostovskoj zemli. Rostov Velikij, 2017, 45 – 62].

СлРЯ XI – XVII вв.: Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 16. Москва: Наука, 1990 [Slovar' russkogo yazyka 11th – 17th vv. Vyp. 29. Moscow: Nauka, 2011].

[Спиридов] 1810: [М. Г. Спиридов]. Сокращенное описание служеб благородных российских дворян, расположенное по родам их, с показанием, от кого те роды начало свое получили, или откуда какие родоначальники выехали, или которых ни происхождение, ни выезды издателю неизвестны; со вмещением такого же описания служивших в древности России, также и иностранных в российской службе бывших, служащее продолжением краткому опыту Исторического известия о российском дворянстве, в 1804 году напечатанному, собранное из статейных, разрядных, степенных, летописных, служебных и некоторых других родословных книг. Ч. 1. Москва.: Университетская типография, 1810 [[M. G. Spiridov]. Sokrashchennoe opisanie sluzheb blagorodnyh rossijskih dvoryan, raspo-lozhennoe po rodam ih, s pokazaniem, ot kogo te rody nachalo svoe poluchili, ili otkuda kakie rodonachal'niki vyekhali, ili kotoryh ni proiskhozhdenie, ni vyezdy izdatelyu neizvestny; so vmeshcheniem takogo zhe opisaniya sluzhivshih v drevnosti Rossii, takzhe i inostrannyh v rossijskoj sluzhbe byvshih, sluzhashchee prodolzheniem kratkomu opytu Istoricheskogo izvestiya o rossijskom dvoryanstve, v 1804 godu napechatannomu, sobrannoe iz statejnyh, razryadnyh, stepennyh, letopisnyh, sluzhebnyh i nekotoryh drugih rodoslovnyh knig. Ch. 1. Moscow: Universitetskaya tipografiya, 1810].

Тысячная книга 1950: Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х гг. XVI в. / Подг. к печати А. А. Зимин. Мосва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950 [Tysyachnaya kniga 1550 g. i Dvorovaya tetrad' 50-h gg. XVI v. / Podg. k pechati A. A. Zimin. Moscow – Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1950].

Филюшкин 2007: А. И. Филюшкин. Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2007 [A. I. Filyushkin. Andrej Mihajlovich Kurbskij: Prosopograficheskoe issledovanie i germenevticheskij kommentarij k poslaniyam Andreya Kurbskogo Ivanu Groznomu. St.-Petersberg: Izdatel'stvo SPbGU, 2007].

CIR: Corpus Inscriptionum Rossicarum / Свод русских надписей // https://www.cir.rssda.su/.

THE MYSTERY OF THE DEATH OF PRINCE IVAN MIKHAILOVICH KURBSKY

Alexander AVDEEV

SUMMARY

The paper, written within the framework of the scholarly project "Corpus Inscriptionum Rossicarum", is devoted to the date and circumstances of the death of Prince Ivan Mikhailovich Kurbsky, buried in the family tomb in the Spaso-Preobrazhensky Monastery in Yaroslavl'. The epitaph carved on the prince's white stone tombstone (CIR0565) reports that he died on 20 September 1552. However, his elder brother, Prince Andrey Mikhailovich Kurbsky, in his polemical work "History of the Grand Duke of Moscow" reports that he received severe wounds during the decisive storming of Kazan on 2 October of the same year and died of his wounds in 1553, which contradicts the text of the epitaph. The prince did not know (or due to his advanced age did not remember) the exact date of his brother's death. We have little information about Ivan Mikhailovich's service. In 1550, according to the Book of Thousands, he was included in the Sovereign's court as a boyar son, a thousandaire of the 2nd article from the Yaroslavl' service princes that testifies to comparatively young age of the prince. The only mention of Ivan Kurbsky in the Razryad list of the Kazan campaign refers to 17 September 1552, where he is named in the second place among the stol'niks' sent to negotiate with the Kazanians on the voluntary surrender of the city. Three days later, according to the epitaph, Ivan Mikhailovich died. Day and month of his death confirms the independent source — the Feed book of the Spaso-Preobrazhensky Monastery in Yaroslavl' where commemoration on prince is dated to 20 September. Thus, the date of Ivan Kurbsky's death, given in the epitaph, is more reliable evidence than the work of his elder brother, and in relation to him is the primary source.